

Opponensi vélemény Láng Benedek „Titkosírás a kora újkori Magyarországon” című akadémiai doktori disszertációjáról

Láng Benedek akadémiai doktori értekezése nagyon jó könyv. Forrásfeltárása megfelelően széleskörű ahhoz, hogy témájának összes korábban felmerült aspektusát alaposan körüljárja, sőt, olyan irányokba nyissa ki, amelyekről idáig a magyar szakirodalomban nem esett szó. Ehhez a nemzetközi irodalom – amelynek, publikációs listája alapján, maga is prominens résztvevője – legfrissebb eredményeit használja fel, a szó mindkét értelmében: az általa nemcsak hivatkozott, hanem értő módon alkalmazott historiográfia egyrészt megjelenési idejét tekintve recens, másrészt invenciózusságával is kitűnik. Ráadásul az interdiszciplináris megközelítést még ezeknél is tudatosabban alkalmazza, ami több új résztéma felvetését teszi lehetővé. A dolgozat szerkezete világos és logikus, szövege egyenletesen kimagasló színvonalú: minden pillanatban szem előtt tartja az olvasó érdekeit, mindent elmagyaráz, ami a megértéshez szükséges, de nem válik öncélúan terjengőssé. Még ha elsősorban a kora újkori erdélyi diplomácia történetével foglalkozó szakemberként lett is volna néhány további ötletem, milyen irányban lehetett volna továbbvinni az elemzést, alapvetően leszögezhetjük: a kora újkori magyarországi titkosírás történetéről egy invenciózus és magas szakmai igényeket kielégítő monográfia született Láng Benedek tollából. Ha az értékelés végén kételyeimnek adok hangot, az abból a dilemmából származik, vajon minden jó könyv egyben jó akadémiai disszertáció is.

Először azonban tekintsük át mindazt, ami Láng Benedek könyvét jó könyvvé teszi. Ahogyan az eddigi szakirodalmat értékelő első fejezetből is nyilvánvalóvá válik, Láng Benedek a titkosírásokról beszél, de ennél több érdekli: a titok és titkolózás (*secrecy*) eszme- és társadalomtörténetéhez szeretne közelebb jutni. A korábbi szakirodalom számára a titkosírás kutatása elsősorban segédtudományi szempontból, a paleográfia egy speciális területeként volt releváns; bármennyire körülengte is a témát a kémromantika, a titkosírásokkal foglalkozás valójában meglehetősen prózai funkciót töltött be: a történész szerette volna elolvasni a kódolt szöveget. Láng Benedek már az első oldalakon teljesen egyértelművé teszi, hogy mást ajánl olvasóinak, mint ez a kiváló felkészültségű szakemberek által írt, ám a témát mégiscsak technikai vetületére szűkítő történetírói trend. Historiográfiai fejezetét ugyanis nem a titkosírás-kutatás, hanem a titok társadalmi szerepének, és az azzal kapcsolatos gyakorlatoknak elemzését célzó tudományos irányzatok ismertetésével kezdi, és ezeken kéri számon a sifírozási gyakorlat változásaival foglalkozó kutatás elhanyagolását – ezzel a szélesebb, társadalom- és eszmetörténeti igényű irányzatot jelölve ki munkája elsődleges kontextusaként.

A titoktörténet prioritása a rejtjelezés technikai részleteivel kapcsolatos vizsgálódásokkal szemben aztán az elemzés során is mindvégig jellemző marad – ennek megállapításához elég, ha a fejezetek struktúrájára tekintünk. A sifírozás módszereinek fejlődését bemutató, Nyugat-Európára koncentráló fejezet kevesebb, mint húsz oldal terjedelemben tanítja meg az olvasónak a legfontosabb terminológiát, a módszerek nevét és használatuk alapjait. Az ezek magyarországi megjelenését és gyakorlati használatuk jellemzőit taglaló fejezet további mintegy huszonöt oldal – és ezzel véget is ér a monográfia *Quellenkunde*-jellegű része, mindazok a vizsgálatok, amelyek tematikailag kapcsolódnak a korábbi titkosírás-kutatás kérdésfelvetéseéhez. Láng Benedek az utóbbi fejezetet egyébként nagyon

szerényen „a forrásanyag jellemzése” alcímmel látta el, holott annál jóval többet ad, megfogalmaz egyes tételeket a titkosírás-használat egyes elemeinek megjelenésével és terjedésével kapcsolatban, így a komplexitásnak a nomenklátorok (tulajdonneveket és gyakori használatú szavakat fedő egyedi jelek) rendszerében megfigyelhető növekedéséről vagy a nullítások (a semmilyen konkrét jelölttel nem rendelkező, „üres” jelek) növekvő mértékű használatáról.

Több mint kétszer ekkora terjedelmet kapnak ehhez képest a titkosírás gyakorlásával kapcsolatos eszme- és társadalomtörténeti relevanciájú fejezetek. Első körben Láng Benedek magának a levélírásnak a gyakorlatát elemzi, olyan kérdéseket érintve, mint a kulcsok megosztására és cseréjére használt procedúrák, a kódhasználattal kapcsolatos nehézségekre, a leleplezés esélyét növelő hanyagságára utaló jelek. Ugyancsak kitér arra a kérdésre, vajon a politikai szereplők maguk végezték-e a kódolást (úgy tűnik, számos esetben igen) és számos adatot gyűjt össze a kódtöréssel kapcsolatban – elsősorban az azzal kapcsolatos szorongásokat tudja dokumentálni. Végül kísérletet tesz a magyarországi és az európai gyakorlat összehasonlítására, amelynek során arra az eredményre jut, hogy noha II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának legjobb rejtjelkulcsai kora francia nivóján álltak, ez inkább a direkt hatás következménye és nem egy folyamatos fejlődés eredménye – az ugyanis meglehetősen egyenetlen és a legkevésbé sem egyenes vonalú; ráadásul a kódtáblák konkrét alkalmazása sokkal egyszerűbb sifírozást eredményezett, mint amelyet az eredetileg lehetővé tett volna.

Különösen izgalmas a következő fejezet, amely annak megy utána, honnan tanulták meg a titkosírást mindazok, akik a kora újkori Magyarországon és Erdélyben használói közé tartoztak – még akkor is, ha inkább felvetései, semmint konkrét eredményei teszik izgalmassá. Láng Benedek ugyanis meggyőzően mutatja ki, hogy a titkosírással foglalkozó nyugat-európai szakirodalom nem volt jelen azokban a hazai könyvtárakban, amelyek tulajdonosai sűrűn foglalkoztak a rejtjelezéssel és ráadásul a hazai gyakorlat nagy része amúgy is annyira egyszerű módszereket használt, amelyek megemlítését a kézikönyvek szerzői teljesen szükségtelennek tartották volna. Hasonlóan inkább bizonytalan eredményre jutnak a szerző azon – amúgy logikus – felvetései, hogy a mesterséges nyelvekkel foglalkozó irodalom, vagy a gyorsírás (amelynek használatára Magyarországon ekkoriban nemigen van adatunk) teóriái is forrásul szolgálhattak a rejtjelezési gyakorlat kialakításában. Láng Benedek a kötetben többször is visszatér arra, hogy a három részre szakadt Magyarország két rejtjelezési tradíció határvidékére került, így akár oszmán hatással is lehetne számolni, különösen, ha figyelembe vesszük a középkori arab kódoláselméleti munkák magas színvonalát. Megnyugtató józanságról tesz mindazonáltal tanúságot a téma részletesebb tárgyalásánál: ilyesfajta tudástranszfert bizonyító adatot nem ismerünk, az oszmán diplomácia és kémelhárítás rejtjelezéssel kapcsolatos attitűdje sem azt sugallja, hogy a korszakban komoly tudást lehetett volna tőlük átvenni. Erre a kérdésre a későbbiekben még visszatérek. Végül csak egyetérthetünk Láng Benedek következtetésével: semmi nem utal arra, hogy a magyarországi rejtjelhasználatot bármi más befolyásolta volna, mint a diplomáciából kiinduló, de szélesebb körben elterjedő, viszonylag egyszerűbb módszerek személyről személyre való hagyományozódása.

A kötet legterjedelmesebb fejezetét végül a „titkolózás tereiről” szóló fejezet alkotja, amely nem arra a kérdésre keresi a választ, hogyan próbálták a kora újkori Magyarország és Erdély lakosai megőrizni titkaikat, hanem arra, mit akartak egyáltalán eltitkolni embertársaik elől. Itt található néhány a számomra legérdekesebb mikroelemzésekből, amikor Láng Benedek egyes politikai szereplők rejtjelezési

szokásait egymással összehasonlítva veszi górcső alá, kiemelve, melyikük milyen sűrűséggel és milyen információkra használta a titkosírást. Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér rejtjelezési szokásainak vizsgálatával újra megerősíti az R. Várkonyi Ágnes által felvetett kételyeket a híres *Nádori emlékirat* szerzőségével kapcsolatban. Ugyanakkor legalább annyira izgalmas látni, miképpen használták a korszak szereplői a titkosírást intim üzeneteik leplezésére, magánéleti titkaik, szégyenkezésre okot adó vallomásaik elrejtésére (akár naplóikban is), vagy szakmai jellegű – tudományos, vagy mágiához kapcsolódó – titkaik leplezésére. Természetesen nem maradhat ki a két legismertebb példa, a Voynich-kézirat és a Láng Benedek által korábban külön kötetben tárgyalt rohonci kódex sem.

Az invenciózus kérdésfelvetés, a logikus struktúra és az elemzések megfontoltsága felett érzett örömhöz hozzájárul Láng Benedek konzekvensen végigvitt eltökéltsége azzal kapcsolatban, hogy a korábban több tanulmányban megjelent részvizsgálatokat egységes könyvszöveggé gyűrja – ami sajnos tapasztalatom szerint korántsem magától értetődő. Néhány esetben persze kihagyott a figyelme, így a jegyzetekben időnként rálapozhatunk a címeknek ebben a közegben teljesen funkciótlán angol fordítására, vagy olyan megállapításokra, amelyek korábban szerepeltek, de erre a tényre nincs utalás a szövegben. Az egyetlen ilyen szempontból igazán feltűnő hely a 112. oldalon található, amikor a tudástranszfert boncolgató fejezet bevezetésében Láng Benedek újra elmagyarázza, mit jelentenek egyes kulcsfogalmak – amelyeket a megelőző oldalak jóformán mindegyikén használt. Azonban induljunk ki abból, mint a szerző, akinek tanári rutinja teljesen egyértelműen tükröződik a szövegen: akárcsak a műszaki egyetem tudománytörténet iránt nem feltétlenül érdeklődő diákjainak szánt előadásokban, úgy a könyv szándékolt, csak részben szakmai közönségének is jobb, ha többször magyaráz meg mindent, mint ha valami kifejtés nélkül marad.

Minden eddigi dicséret ellenére is le kell azonban szögeznünk, hogy a dolgozat távolról sem tökéletes. Mint említettem, a kutatással kapcsolatos kritikai megjegyzéseim nagy része diplomáciatörténeti háttérrel rendelkező eredetű, egész pontosan olyan dolgokat érint, amelyekre én, mint a 17. századi erdélyi külpolitika kutatója nyilvánvalóan érzékenyebb vagyok, mint más potenciális opponensek lettek volna. Hadd kezdjem azonban egy olyan problémával, amellyel kapcsolatban nem vetül rám a szakmai ártalmak által súlyosan befolyásolt opponensi lét árnyéka. Ez pedig a melléklet kérdése, amely a könyv terjedelmének csaknem felét teszi ki (p. 182–331). A szerző nem tartotta szükségesnek, hogy megindokolja, miért kellett a két igen hosszú táblázatot az elemzéshez csatolnia. Erre valóban kevésbé lett volna szükség a magyarországi titkosírástáblák esetében, hiszen könnyen belátható, hogy ez komoly segítséget jelenthet a jövőbeni kutatóknak: amennyiben olyan sifírozott levél kerül a kezükbe, amelynek szerzőjét, címzettjét vagy keletkezési időszakát ismerik, a Láng Benedek által készített táblázat alapján utána tudnak keresni, ismerhetjük-e az annak feloldásához hozzásegítő kódtáblázatot. Kevésbé egyértelmű, mi a haszna a Láng Benedek által megtalált, legalább részben rejtjelezést használó levelek táblázatának: egyszerűen nem tudok olyan kutatási szituációt elképzelni, amelyben a történésznek egy ilyen lista segítséget nyújthatna. Amennyiben a jegyzék funkciója a Láng Benedek által elvégzett munka dokumentálása, annak értékeléséhez tradicionális eszközök, egy bibliográfia és néhány táblázat a megtalált anyag időbeli, térbeli, vagy személyekhez köthető eloszlásáról jobban hozzásegített volna. Így a megmozgatott anyag mennyiségéről egyáltalán nem kapunk információt, a megtalált, legalább részben rejtjelezett szövegek mennyiségének megítélése érdekében pedig az olvasónak magának kell

végigszámolnia a táblázat sorait. Ennek során ráadásul különösen kell ügyelnie arra, hogy egyes esetekben (például a Teleki-levelezés kapcsán) minden levél külön sorba került, míg I. Rákóczi György portai levelezése (legalábbis annak Láng Benedek által feldolgozott része – a későbbiekben még erre is visszatérek) egyetlenegy sorban foglal össze negyvennégy, külön kódszámmal jelzett tételt. A tételek azonosítása amúgy sem problémamentes, hiszen minden felvett tételnek van egy kódszáma, amelyről a szerző maga is bevallja, hogy a kutatás folyamatában esetlegesen osztotta ki (p. 180.), így információt az olvasó számára nem hordoz. Csakhogy Láng Benedek a táblázaton belül ezt használja azonosításukhoz, így a 262. oldalon azt olvassuk, hogy C.Rag.02 lehet, hogy azonos C.Rag.01-gyel. Mivel azonban maga a táblázat nem a kódok szerint, hanem kronologikusan van rendezve, a tétel azonosítása igényel némi keresgélést. Ebben a konkrét esetben ehhez nem szükséges nagyon sok munka (hiszen két feltehetőleg azonos levélnek a dátuma is azonos – és valóban, az előző oldalon ráakadunk a tételre), az már jócskán megnehezíti az olvasó feladatát, hogy Láng Benedek a kötet jó részében a szövegbe szúrt jegyzetekben is ezzel a kóddal hivatkozik a levelekre (a kiadás helyének, vagy levéltári jelzetüknek feltüntetésén kívül). Ha a könyvet elektronikus verzióban olvasnánk, ez nyilván nem lenne probléma (illetőleg csak az összevont tételek esetében), de papíron a táblázat struktúrája valójában egyáltalán nem megfelelő ahhoz, hogy elláthassa egyetlen reálisan feltételezhető funkcióját, a jegyzetek tehermentesítését.

Ideje, hogy rátérjek azokra a kifogásaimra, amelyek saját szakmai háttérrel állnak kapcsolatban. Nem várható el persze, hogy egy tudománytörténész politikatörténészként viselkedjen, de egyes esetekben e diszciplína behatóbb ismerete néhány bosszantó hiba elkerülését lehetővé tette volna. A szövegben ugyanis ritkán, de mégiscsak találunk olyan terminológiai hibákat, amelyek rontják hitelességét a kora újkori politikumhoz szokott, vájtfülbűbb olvasók körében. A „moldáviai vojvoda” (p. 133.) csak stilárisan szokatlan anglicizmusnak hat a „moldvai vajda” helyett, az „osztrák császár” (p. 111.) azonban kifejezetten fájdalmas, hiszen ez a rang csak 1804-től létezett. „Jablonszky Dániel Ernst”-ről olvasva (p. 65.) először arra gyanakodtam, hogy Láng Benedek valamilyen magyarországi személyiségnek gondolja a porosz király befolyásos udvari prédikátorát, azonban a későbbiekben (p. 70.) „Tournon János Henrik franciaországi követről” is szó esik – Jean-Henri Maillard de Tournon nevének megmagyarártása 19. századi tradíciókat idéz, használata egy európai látóköri modern historikustól meglehetősen szokatlan gesztus.

Mindezek azonban inkább stiláris problémák. Súlyosabban esnek latba azok az esetek, amikor a történeti kontextus közelebbi ismerete révén esetleg elkerülhető lett volna néhány fájó értelmezési hiba. Jacob Rebenstock, az I. Rákóczi Györgynél tartózkodó svéd követ nem azt írta Krisztina királynőnek szóló levelében (p. 106.), amit Láng Benedek állít, tehát hogy „mivel egy clavist megfejtetni nem tudtak, keresik a kulcs másolatát”, hanem azt, hogy mivel korábbi leveleit a királynő a clavis hiányában nem tudta elolvasni, mellékelve újraküldi őket (nyilván sifírozás nélkül). Láng Benedek a 141. oldalon arra tippel, II. Rákóczi György Zrínyi Miklósnak írott válaszlevelei talán azért nincsenek meg, mert a horvát bán, érzékelve, hogy az erdélyi fejedelemmel folytatott kommunikáció pusztán ténye is bajba keverheti, elégette őket. Ezt persze nem zárhatjuk ki, de a korszak politika- (és levéltári kutatások iránt fogékony irodalom-) történészei ennél kevésbé hipotetikus megoldást is tudnak a rejtélyre: a Zrínyi-levéltárnak ebből az időszakból csak nagyon apró töredékei maradtak fenn, levelezési anyaga szinte egyáltalán nem,

így aztán nemcsak a fejedelem, de mások Zrínyi Miklósnak írott levelei is hiányoznak, vagy csak fogalmazványokból és másolatokból ismertek.

A 98. oldalon szereplő, egyébként nagyon szellemes idézet Láng Benedek által adott interpretációja kiválóan illusztrálja, hol segíthetett volna a korszak politikatörténetében elsajátított rutin. Ha a szerző megpróbálta volna azonosítani szereplőit, elkerülhette volna, hogy forrása, Révay Zoltán titkosírásmonográfiája csúnyán félrevezesse. Ebből idézi ugyanis „Kászoni páter” megjegyzését: „Szegény Rákóczi fejedelemtől hallottam, – valakinek két-három levelére egymás után választ nem teszen, ne is próbálja többször, mert unalmas előtte annak írása. Már pedig az ő ákom-bákomait betűzgetni nem lehetett nagy gyönyörűség: sokszor el sem lehetett olvasni. Nem tudok a cziffrán eligazodni, mit parancsoljon Kegyelmed, hogy vegyek: késeket, kecskéket, avagy kecségéket.” Saját könyvének 76. oldalán Révay valóban idézetként tünteti fel a szöveget, és mint általában, itt sem tünteti fel pontos forrását. Mivel I. Rákóczi György kézírása híresen csúnya volt, Láng Benedek logikusan tételezte fel, hogy az idézet rá vonatkozik. Átnézte a Révay által használt, I. Rákóczi György fejedelemségének idejére vonatkozó szövegkiadásokat, de ezeket a sorokat nem találta meg egyikben sem – az idézet azonban túlságosan frappánsnak tűnt ahhoz, hogy használatáról lemondjon, így átvette azt Révaytól. Nem kellett volna. Kászoni Márton ugyanis nem I. Rákóczi György kortársa volt, hanem Apafi Mihály udvarában játszott politikai szerepet – és a késekre és kecségékre vonatkozó élcelődését meg is találjuk Teleki Mihálynak Szatmár, 1663. december 16-án írt levelében, a Láng Benedek által is rendszeresen idézett *Teleki Mihály levelezése* sorozat II. kötetében (p. 652). A probléma az, hogy a levélben szó sincs Rákóczi Györgyről, de még csak kódolásról sem, Kászoni eredeti mondata így hangzik: „Az Kegyelmed aranyát elvöttem, de bizony nem tudok eligazodni benne, mit poroncsoljon Kegyelmed hogy vegyek, késeket, kecskéket, avagy kecségéket.” Hacsak nem feltételezzük, hogy Kászoni lépten-nyomon elsütötte ezt a poént levelezésében, arra kell gyanakodnunk, hogy Révay jegyzetei összezsúsztak, amivel sikerült Láng Benedeket is teljesen félrevezetnie. Az idézetében szereplő első két és fél mondat forrását nekem sem sikerült azonosítanom. A második mondat nem igazán hangzik úgy, mintha kora újkori próza lenne, nyugodtan el tudom képzelni, hogy magától Révaytól származik. Az első ugyan jöhet kortárs szövegből, ám egyrészt nem említi titkosírást (csak annyit állít, hogy a „szegény Rákóczi fejedelem” szerint ha valaki nem válaszol a leveleire, azzal a továbbiakban nem kell erőltetni a kommunikációt), másrészt könnyen lehet, hogy II. Rákóczi Györgyre vonatkozik – az 1660-as évek levélváltásaiban a fent jelzett formulát sűrűn alkalmazták a sanyarú véget ért fejedelemre, míg apjával kapcsolatban nem ismerek rá példát.

Említettem korábban, hogy nem tartottam különösebben gyümölcsözőnek Láng Benedeknek az oszmán kódfejtéssel kapcsolatos felvetéseit és nagy megelégedésemre szolgált, hogy a végén ő maga is kétségesnek találta, beszélhetünk-e ennek hatásáról a magyar praxisra. Csak megerősíteni tudom a könyvben található, Kerekes Dórától származó információkat: saját kutatásaimból sem ismerek adatot arra, hogy az oszmán hatalom az elfogott levelek sifírozását matematikai módszerekkel próbálta volna feltörni. Sokkal klasszikusabb metódusokat használtak, amelyet például 1658-ban Jean De la Haye konstantinápolyi francia rezidens tapasztalhatott meg: amikor a nagyvezír felszólítására nem volt hajlandó dekódolni egyik elfogott levelét, amelyet a szultánnal háborúba álló Velencébe küldött, Köprülü Mehmed börtönbe záratta a diplomatát. Ennek fényében igencsak meglepő, hogy Láng Benedek két olyan levelet is idéz, amelyből értelmezése szerint az derül ki, hogy az oszmánok az erdélyi levelezés

elfogásával fel tudták törni annak kódjait. Ha azonban közelebbről megnézzük ezeket a leveleket, az interpretáció egyértelműen tévesnek bizonyul. Szentpáli István 1637-es levelét Láng Benedek idézi is: „Mivel tavaly is nem egyszer bántam meg, kegyelmes uram, hogy az clavist ők is tudják, kíváncsian igen, hogy más clavis legyen, melyet ím alázatosan leírtam, kérvén nagyságodat, mint kegyelmes uramat, ne neheztelje ez clavison magyarázni írásimat, mert alioquin félek, intercipiálván az írásból tanulnak ki mindent magok, s nekem is ha ír, méltóztassék azon írni nagyságod.” Az eredeti kiadást felütve azonban egyértelmű, hogy Szentpáli ezúttal nem oszmán követségben járt, hanem a kozákokat látogatta meg – a levél tehát nem releváns az oszmán kódfejtés szempontjából. Ráadásul az idézet sem azt jelenti, hogy az elfogott levelekből bárki is fel tudta volna fejtetni a titkosírást, hanem azt, hogy mivel a fejedelem ugyanazt a kódot használta a követének és a kozákoknak írott levelében, a követ aggódott, nehogy utóbbiak a neki írt leveleket is elfogják és elolvassák, ezért állított össze új kódot. A másik, 1644-es Szentpáli-levél, amelyet Láng Benedek idéz, már valóban oszmán közegben, Budán íródott és tényleg az áll benne: „mondá, hogy az clavist is, kivel nagyságod Kemény János uramnak szokott írni, intercipiált levelekből feltalálták, azt azért nem ártana változtatni.” Csakhogy a mondat úgy kezdődik, hogy „Ali csausz megjöve kegyelmes uram palatinustól, Tar Mihály is vele együtt ide jött vala”. Vagyis nem a budai pasa és köre törte fel a kódot (vagy legalábbis: ismerte meg azt, hiszen a szöveg alapján az is lehetséges, hogy a kódtáblát fogták el), hanem az I. Rákóczi György elleni hadakat vezető Esterházy Miklós nádor.

Amúgy sem világos, az erdélyi portai levelezést ebben az időszakban miért az oszmánoktól kellett volna megvédeni. Az erdélyi fejedelem, legalább is az oszmán ideológia szerint, a szultán egyik tisztségviselőjének számított, tehát portai követével folytatott levelezését elvben az oszmán hatóságok részéről nem fenyegethette veszély – a fejedelmi posta feltartóztatásával járó botrányt általában senki nem vállalta volna. Az egyetlen eset, amelyet ismerek, 1655-ben történt, amikor a szilisztriai beglerbég és a fejedelem véleménye a havasalföldi katonalázadás kezelésében sok mindenben eltért. Itt is csak egy óvintézkedésből tudunk arról, miszerint fennállt a kockázata annak, hogy a beglerbég bele akar tekinteni a fejedelemnek küldött portai jelentésbe: Harsányi Nagy Jakab, a fejedelem ún. török deákja ennek érdekében a postakövetre bízott egy teljesen semleges tartalmú levelet is, hogy ezt lehessen átadni Szivájus pasának, ha az kérné. Az, hogy mennyire nem tartottak az oszmán kódfejtőktől, egyértelmű abból, hogy a helyzetet a levél utolsó sora meg is magyarázta – kódolva. Az erdélyi fejedelem portai levelezését a 17. század nagy részében nem annyira az oszmánok miatt kellett sifírozni, inkább amiatt, hogy egy esetleges baleset vagy árulás miatt kikerülő levelek ne a portai politikában a fejedelem ellenfelei, konkrétan a Habsburg követség kezébe kerüljenek. Ez is nagyon ritka eset lehetett és nem tudok róla, hogy a császár konstantinápolyi képviselői valaha is próbálkoztak volna az erdélyi kódok megfejtésével – sokkal egyszerűbb volt a portai tolmácsok lefizetésével információhoz jutniuk.

Nem is annyira a politikatörténeti, mint az annak gyakorlása közben elsajátítható paleográfiai háttérrel kevesellhetjük egy, a 109–110. oldalon található elemzés esetében, amikor Láng Benedek megállapítja, hogy II. Rákóczi György és Mednyánszky Jónás meglepő módon 1658-ban gyengébb clavisra cserélte az addig használt rejtjelkulcsot: a korábbi minden betűhöz három különböző számot rendelt és tisztes mértékű nomenklatort is használt, míg az új monoalfabetikus volt és igen kevés nomenklatort tartalmazott. Az új titkosírás kulcsát tartalmazó levéltári dokumentum fotóját Láng Benedek az 51. oldalon közli is – és ez hozzá is segíthet a rejtély megfejtéséhez. A clavist ugyanis nem 17.

századi eredeti formájában ismerjük, a fotón 19. századi kézírás látható – feltehető, hogy azt egy, a levelezést tanulmányozó levéltáros vagy történész készítette, kijegyzetelve a feloldott titkosírási szövegekből az ott alkalmazott kódot. Amennyiben a korábbi kulcsot 17. századi táblából ismerjük (ennek fotóját Láng Benedek nem közli), akkor az, ami a kód egyszerűsödésének látszik, valójában csak az elmélet és a gyakorlat, az előzetesen összeállított, bonyolult kódtábla és annak tényleges, leegyszerűsített használata közötti különbség. De még ha a korábbi kód is csak 19. századi feljegyzésből lenne ismert (Láng Benedek megjegyzése, miszerint az egy „több jegyzetlapon is fennmaradt rendszer”, ezt sugallja), akkor sem feltétlenül arról van szó, hogy a fejedelem és ügyintézője 1658-ban tudatosan lebutította a használt kódot, inkább arról, hogy az újonnan bevezetett kódtáblát meg kellett tanulniuk. Nem csoda, ha az első lépések során (különösen az 1658 után kaotikussá váló politikai és hadi helyzetben) minden betűre csak egy kódot alkalmaztak, még akkor is, ha elvben több is rendelkezésre állhatott volna.

Ezek az egyedi eseteken túl a politikatörténeti háttérben való elmélyedés segíthetett volna abban is, hogy Láng Benedeket egyes rész kérdések kifejtésére motiválja. A kötet leginvenciózusabb fejezetei esetében az, hogy eredményei némileg impresszionisztikusak maradtak, magából a témából adódik: hiába szeretnénk többet megtudni a nem-politikai jellegű levelezésben, a naplókban, a tudományban vagy a mágiához kapcsolódva használt titkosírásról, ha egyszer forrásaink csekélyek és nem is igen lehet olyan szisztematikus módszert kitalálni, amely vállalható mennyiségű munka befektetése árán bővítené azok körét. Ez azonban nem mondható el a politikai levelezésről. Láng Benedek a forrásokat bemutató részben szükségesnek tartotta, hogy érveljen amellett (p. 43–44.), miért vonta be a gyűjtésbe a Habsburg adminisztráció egyes forrásait, elsősorban a portai levelezést egyes időszakokból, annak ellenére, hogy azok nem egyértelműen a magyarországi praxist reprezentálják. És valóban: ha a szöveg elemzéseit nézzük, ott a császári követség levelezésanyaga általában kontrasztpéldaként szerepel, afféle „európai párhuzamot” szolgáltat az erdélyi gyakorlathoz. Ennél többet nem is kívánhatunk: aligha lett volna elvárható, hogy a császári udvar rejtjelezési kultúráját és annak időbeli változásait az óriási mennyiségű kéziratos anyag áttekintésével Láng Benedek ezen keretek között szisztematikus elemzés tárgyává tegye. Annál fájóbb az, hogy ugyanezt nem próbálta meg az Erdélyi Fejedelemség, közelebbről a 17. századi Erdélyi Fejedelemség esetében sem, ugyanis itt a kiadott anyag mennyisége és diverzitása lehetővé tett volna egy olyan vizsgálatot, amelyből kiderül, időben hogyan változtak a titkosítási stratégiák és azok alkalmazása; illetve volt-e különbség az egyes diplomáciai irányok között. Ennek elvégzése egy akadémiai doktori disszertáció keretein belül egyáltalán nem lett volna irreális. Ráadásul a szerző saját bevallása szerint teljességre törekedett a forráskiadványokban és feldolgozásokban megjelent rejtjelezett levelek összegyűjtésében, sikerességét 80%-osra saccolva (p. 47).

Lássuk, mi az a forrásanyag, amely a fent vázolt szisztematikus vizsgálatot lehetővé tette volna, és hogy ebből mennyi jelenik meg a könyvben. Bethlen Gábor kora előttről a fennmaradt erdélyi diplomáciai emléktanyag igencsak szegényes, egy hasonló vizsgálat elvégzésére alkalmatlan, illetve az összképet illetően csak nagyon halovány benyomásokat tesz lehetővé. Bethlen időszakával kezdve azonban feltűnően megugrik a diplomáciai források száma és ezek túlnyomó többsége hozzáférhető kiadott formában (még ha erősen szétszórva is). Mivel a kötetben nincs bibliográfia, nehezen

megítélhető, hogy a tény, miszerint Bethlen Gábor mindössze egyetlen levéllel szerepel a rejtjelezett levelek jegyzékében, annak köszönhető-e, hogy diplomáciája egyáltalán nem alkalmazta ezt a módszert (saját kutatásaimból származó benyomásaim szerint tulajdonképpen ez is lehetséges lenne), vagy annak, hogy az ezzel kapcsolatos forráskiadványok elkerülték Láng Benedek figyelmét. Annál világosabb a helyzet I. Rákóczi György esetében. Súlyos hibának tartom, hogy az ő uralma alatti titkosírás-használatot Láng Benedek Ötvös Ágoston szövegkiadása alapján értelmezi, holott a mintegy 150 oldal terjedelmű kötet csak a forrásanyag apró töredékéről ad képet (p. 138). Már a disszertáció végén található jegyzékből is kiválóan látszik, hogy az anyag jóval nagyobb ennél és a szerző ennek jó részét ismeri is – bár Beke Antal és Barabás Samu portailevelezés-kiadásának használata mellett az már elkerülte a figyelmét, hogy ez a mintegy 800 oldalas kötet a folytatása Szilágyi Sándor egy hasonló méretű kiadványának, amely szintén számos, legalább részben sifírozott levelet tartalmaz.¹ Nehezen indokolható II. Rákóczi György időszakának szinte teljes hiánya, holott mind az *Erdély és az északkeleti háború* két kötete, mind a *Monumenta Hungariae Historica Diplomataria* XXIII. köteteként megjelent diplomáciai okmánytár számos titkosírásos levelet közöl ebből az időszakból és a sifírozási gyakorlatra vonatkozó szöveghelyek számát is gazdagíthatták volna (a Szijávus pasával kapcsolatos említett epizód is innen származik).² Az Apafi-korszak megint csak nehezebben lett volna megfogható, mert az ezzel kapcsolatban megjelent legnagyobb okmánytár, a *Teleki Mihály levelezésének* nyolc kötete nem az állami diplomácia iratait tartalmazza. De itt éppen azt lehetett volna vizsgálni, hogy vajon a *Török-magyarkori állam-okmánytár* erre az időszakra vonatkozó négy kötetében, *Alvinczi Péter okmánytárában* és más helyeken megjelent államközi diplomáciai iratok rejtjelezése mennyiben hasonlít ahhoz, amit Teleki Mihály kancellár a magánlevelezésében nagy szorgalommal alkalmazott.³ Vagy lehetséges, hogy előállt egy olyan helyzet, hogy a hivatalt betöltő személy magántitkai szemmel láthatólag fontosabbak lettek az állam titkainál? Ez nem is csak a politikatörténet, de a Láng Benedek számára elsődleges közeget jelentő titoktörténet szempontjából is izgalmas kérdés lehetett volna – de sajnos a szerző ez utóbbi dokumentumgyűjteményeket szemlátomást nem tekintette át.

Ez utóbbi vizsgálat már csak azért is érdekes eredményeket hozhatott volna, mert Láng Benedek, mint már említettem, maga is regisztrálja, hogy a 17. századi Erdélyben a politikai döntéshozók gyakran maguk sifírozták a leveleiket. Ez az aspektus, ha szisztematikusan kifejtette volna, fontos eredményekkel gazdagíthatta volna a főleg Trócsányi Zsolt nevével fémjelezhető, de részleteiben sokak által folytatott kutatást a fejedelemség hivatali igazgatásával kapcsolatban: a kora újkori Erdélyi Fejedelemség külpolitikájának intézményesülése ugyanis más területeken is hiányosságokat mutatott fel. Ez egyrészt az apparátus kiépülése hiányának tudható be, hiszen külpolitikai kérdésekben II. Rákóczi György uralmának

¹ Szilágyi Sándor (szerk.): *Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez*. Budapest: Knoll, 1883.

² Szilágyi Sándor (szerk.): *Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez*. Budapest: Eggenberger, 1874. (*Monumenta Hungariae Historica. Ser. I. Diplomataria*, 23.); Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdély és az északkeleti háború I–II*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1890–91. Kiseb gyűjtemények szintén tartalmaznak rejtjelezést használó dokumentumokat, így például Izsépy Edit (s.a.r.): *II. Rákóczi György levelezéséből 1646–1660*. Budapest: Egyetemi Könyvtár, 1992. (*Bibliotheca Universitatis Budapestiensis Fontes et Studia*, 8.)

³ Szilády Áron – Szilágyi Sándor (szerk.): *Török-magyarkori állam-okmánytár III–VII*. Pest: Eggenberger, 1870–1872. (*Török-magyarkori történelmi emlékek. I. oszt. Okmánytár*, 5–9.); Szilágyi Sándor – Gergely Samu – Pettkó Béla (szerk.): *Alvinczi Péter okmánytára. I–III*. Pest: Eggenberger, 1870–1887.

végéig a fejedelem személyesen döntött, időnként a tanácsurak megkérdezésével, de nem volt olyan grémium, amelynek feladata lett volna a külpolitika adminisztrálása. Másrészt legalább ennyire feltűnő a káderhiány: amikor Bethlen Gábor a nála követként jelen lévő Paul Strassburggal fogalmaztatta a svéd királynak szóló levelét, nem csodálkozhatunk azon, ha az amúgy is erős hivatalnoki vénával rendelkező I. Rákóczi György inkább maga sifírozta leveleit. Érdemes lett volna megfigyelni, hogy Johann Heinrich Bisterfeld bevonódása az erdélyi külpolitikával kapcsolatos döntéshozatalba, sőt, a fogalmazványok elkészítésébe (erre találunk példákat az 1650-es években) volt-e hatással a rejtjelezésre, hiszen – ahogy azt Láng Benedek is regisztrálta – Bisterfeld jártas volt a sifírozás technikáiban. Végül nagyon érdekes lett volna látni, hogy az 1650-es évek végén bekövetkező erdélyi összeomlás hagyott-e lenyomatot a diplomáciai levelezés rejtjelhasználatán. Egyrészt a káderhiány a hatalmas vérveszteség miatt nyilván csak fokozódott, másrészt viszont a fejedelemség presztízsének csökkenése révén ebben a korszakban már sokkal elképzelhetőbbnek számított volna, hogy agresszívabb oszmán tisztviselők – például a renomójukat éppen megteremteni próbáló váradi pasák – valóban elfogadják a fejedelem levelezését, tehát logikusan több és/vagy kifinomultabb rejtjelezési technikákra lett volna szükség. Szintén érdekes kérdés, hogy a külpolitikai döntéshozatal átalakítása – Apafi Mihálynak már törvények által megszabott kötelessége volt kikérni a tanácsurak álláspontját – hatással lehetett-e a rejtjelezésre, vagy ez a véglegesen összeállt szövegeket már nem befolyásolta.

A kronologikus változások elemzésén kívül ugyancsak termékeny szempont lehetett volna a különböző irányokba menő diplomáciai levelezés rejtjelezési kultúrájának összehasonlítása egy-egy fejedelem külpolitikai adminisztrációján belül. Nem kizárt, hogy kiderült volna: az ellenséges uralkodók országain átutazó, Nyugat-Európába menő követek sokkal nagyobb mértékben alkalmazták a sifírozási technikákat, mint az elvben baráti oszmán területeken járók. Ráadásul ebben az esetben közvetlen komparatív lehetőségek is rendelkezésre állnak, hiszen például a svéd királyt Erdélyben képviselő Paul Strassburg és Jacob Rebenstock jelentéseinek nagy része kiadásban hozzáférhető,⁴ így rejtjelezési technikáik könnyedén összevethetők lettek volna az ellenkező irányba utazó erdélyi követekével. Ezek a vizsgálatok – amelyek könnyen hozzáférhető, kiadott anyagok elemzésén alapulnak, tehát nem igényeltek volna vállalhatatlan mennyiségű energiabefektetést – számos fontos, más történeti aldiszciplínák számára is hasznosítható részeredményt hozhattak volna.

Sokat gondolkodtam azon, nem túlzás-e elvárni a titkosírás történetének kutatójától, hogy alaposan kiismerje magát a kora újkori diplomáciatörténet útvesztőiben, elsősorban is a 17. századi erdélyi külpolitikában. Nyilván nem jogos elvárni egy másik történésztől, hogy pontosan ahhoz értsen, amihez én is. Az interdiszciplináris kutatások nehézségeivel kapcsolatban engem személy szerint Benda Gyula sokkolt, még diákként, amikor egy órán kifejtette – ő, akitől talán legkevésbé vártuk volna –, mennyire lehetetlen egy személynek több szakmát is valóban mélységében ismernie. Példája, az antropológiai elméleteket régvolt falusi társadalmak elemzéséhez használó történészé, akit aztán antropológus hallgatói felvilágosítanak arról, hogy az általa használt modellek már rég elavultak és senki

⁴ Szilágyi Sándor (szerk.): *Okirattár Strassburg Pál 1631–1635-iki követsége és I. Rákóczy György első diplomáciai összeköttetései történetéhez*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1882. (*Monumenta Hungariae historica. Ser. I. Diplomataria*, 26.); Szilágyi Sándor (szerk.): *Okmánytár I. Rákóczy György svéd és francia szövetkezéseinek történetéhez*. Budapest: Eggenberger, 1873. (*Monumenta Hungariae Historica. Ser. I. Diplomataria*, 21.).

nem használja őket, bírt némi revelatív erővel, de a számomra releváns lényegét talán nem kérdőjelezte meg: a történész inspirációként nyugodtan használhatta a modellt, hiszen célja nem annak igazolása, hanem az adott specifikus helyzetben és időpontban élő társadalom megértése volt. A politikatörténetből azonban nem inspirációt szokás meríteni, sőt, az interdiszciplináris kutatások szorgalmazói sokszor a klasszikus, a valaha volt események pusztán kronologikus rekonstrukcióját célul kitűző politikatörténettel szemben fogalmazzák meg célkitűzéseiket. Némileg ironikus helyzet tehát, hogy egy minden kétséget kizárólag interdiszciplináris kutatást végző történésznek azt kell szeméretvetnem: éppenséggel azért nem eléggé interdiszciplináris a kötete, mert sok helyen azt az érzést kelti, hogy nem ismeri eléggé annak a helynek és korszaknak a politikumát (néha politikatörténeti közhelyeit), amelyről ír. Mivel azonban Láng Benedek kutatásának egyik eredménye éppen az, hogy a magyarországi titkosírási gyakorlat nem az írásos műveltség csatornáin, elméleti jellegű munkákon, hanem a diplomáciai praxisban elsajátított készségek gyakorlati továbbadásán keresztül terjedt, a világ ezen szegmensével kapcsolatos kutatás, azt gondolom, egyértelműen fontos, elsődleges kontextusát jelenti feldolgozott forrásainak. Ebben az esetben, mint a korábbiakban bemutattam, azzal a ritka esettel állunk szemben, amikor a politikatörténet egyes félreértések elkerülésének lehetővé tétele mellett még inspirációt is adhatott volna egyes részkérdések felvetésére és kifejtésére – a viszonylag korlátozott figyelem miatt tehát, amelyben Láng Benedek ezt az aldiszciplínát részesítette talán jogosan panaszkom.

A kérdés már most az, hogy az általam érzett hiányosságok mennyiben relevánsak az akadémiai doktori disszertáció minősítése szempontjából. A Magyar Tudományos Akadémia Doktori Tanácsának szabályzata azt írja, a sikeres dolgozat egy „jelentős történelmi probléma (vagy problémák) átfogó, sokoldalú, a teljesség igényével történő feldolgozása”. Az, hogy egy történelmi problémát mitől tartunk jelentősnek, igencsak vitatható kérdés, és ha áttekintjük az elmúlt egy-két évtized akadémiai doktori disszertációinak témáit, nehéz lenne egy mindet lefedő definíciót találni. Láng Benedek monográfiája minden kétséget kizáróan átfogó és sokoldalú feldolgozása az általa tárgyalt problémának – kétely, úgy érzem, mindössze a teljesség igényével kapcsolatban fogalmazható meg. A kérdésfelvetések nagyon jók és invenciózusak – de az eredmények, különösen a politikai kódhasználat terén, impresszionisztikusak maradnak, sokkal inkább impresszionisztikusak, mint amit a forrásanyag lehetővé tene. Ennek elkerüléséhez azonban szükség lett volna arra, hogy Láng Benedek az általa felvetett kérdések megválaszolásához szükséges kiadott forrásanyagnak nem csak saját bevallása szerint 80 (valójában inkább 50 körüli) százalékát, hanem annak teljességét szisztematikusan áttekintse. És hogy ezt elméletileg a szerző sem tartja teljesíthetetlennek, arról híven tanúskodik a disszertáció összefoglalása, ahol ugyanennek a munkának európai léptékben való elvégzését ígéri (p. 332). Számomra nem egyértelmű, hogy a jelzett hiányosságok milyen hatással vannak az akadémiai doktori cím odaítélésére, de annak lehetőségét semmiképpen nem zárják ki. Súlyuk megítélése a bíráló bizottság kollektív feladata lesz a nyilvános vitát követően, amelynek kitűzését javaslom.

Budapest, 2017. október 24.

Kármán Gábor